

Εθνική ιδεολογία και νεοελληνική γλυπτική: Η περίπτωση των γλυπτικών απεικονίσεων των Φιλελλήνων

Ευθυμία Μαυρομιχάλη

National ideology: Sculptural representations of the Fillelines in Greece during the second half of 19th century: In this article I shall examine three works which were created in honour of the Fillenines Byron and Gladstone: the *statue of Byron* (1881) in the Garden of Heroes in Messolongi, the *statue of Gladstone* (1885) at the Propylaia of the university of Athens and the *group of Greece glorifying Byron* (1895) in the Zappeion Garden. They are important works either for the way their realization was organised and completed or for their compositional idea or even for the diplomatic quakes that they caused at the time.

Moreover research into the circumstances of their production and of their reception by the public will reveal that interest in sculpture and its works in the period 1878–1888 was rather for their historic importance than for their artistic value.

Στις 31 Ιουλίου του 1829 η Δ' Εθνοσυνέλευση στο Άργος με το Η΄ ψήφισμά της αποφάσισε την ίδρυση Πανελληνίου Ηρώου¹ ώστε το Έθνος “να αναπέμψη την ευγνωμοσύνην του προς τον Θεόν” για τη σωτηρία του, αλλά και ταυτόχρονα να εκφράσει την ευγνωμοσύνη του σε όλους όσους συνέβαλαν σε αυτήν. Τα άρθρα ε΄ και στ΄ του ψηφίσματος καθόριζαν ότι μνημεία των φιλελλήνων θα τοποθετούνταν μέσα στο ναό μαζί με εκείνα των αγωνιστών της επανάστασης.²

Αν και το Πανελλήνιο Ηρώο δεν ανεγέρθηκε ποτέ παρά τις προσπάθειες που έγιναν από το 1829 έως το 1930,³ τα τιμητικά μνημεία για τους φιλέλληνες αποτέλεσαν

¹ Τις προτάσεις για το Πανελλήνιο Ηρώο εξετάζει διεξοδικά η Δώρα Φ. Μαρκάτου στη μελέτη της Θεοδώρα Φ. Μαρκάτου, 1995:38.

² Στο ίδιο, ό.π.:38, υποσημ. 3.

³ Η ιδέα για το Πανελλήνιο Ηρώο αφορούσε μια θριαμβική αρχιτεκτονικογλυπτική σύνθεση με πλούσιες γλυπτικές παραστάσεις από τις οποίες θα διδασκόταν ο επισκέπτης την ιστορία του έθνους. Κατά καιρούς αναλαμβάνονταν πρωτοβουλίες από κρατικούς φορείς, γίνονταν έρανοι, δίνονταν προσφορές από πλούσιους ιδιώτες. Στα σχέδια, στις μακέτες και τα προπλάσματα που σώζονται από

μια από τις σημαντικότερες κατηγορίες δημόσιου μνημείου που κόσμησαν υπαίθριους χώρους σε μια εποχή που η τέχνη, και κυρίως η γλυπτική, υπηρετούσε κατά βάση εθνικοπαιδευτικούς σκοπούς και είχε προορισμό να διδάξει και να ανυψώσει το φρόνημα του λαού.⁴

Στη σύντομη αυτή εισήγηση θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε το κλίμα το οποίο οδήγησε στη δημιουργία ορισμένων από τα πιο σημαντικά μνημεία προς τιμήν των φιλελλήνων, τους φορείς που υλοποίησαν αυτά τα έργα καθώς και τις τεχνολογικές επιλογές των καλλιτεχνών για την απόδοσή τους.

Τα έργα τα οποία θα αποτελέσουν το πεδίο έρευνάς μας είναι αυτά που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον είτε για τον τρόπο με τον οποίο οργανώθηκε και ολοκληρώθηκε η πραγματοποίησή τους είτε για τη συνθετική τους ιδέα ή ακόμη για τους διπλωματικούς κραδασμούς που προξένησαν. Πρόκειται για τον ανδριάντα του Βύρωνα στον Κήπο Ηρώων στο Μεσολόγγι, τον ανδριάντα του Γλάδστωνα στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου Αθηνών και το Σύμπλεγμα της Ελλάδας που στεφανώνει τον Βύρωνα στον Κήπο του Ζαπείου, και τα τρία φιλοτεχνημένα μέσα στην τελευταία εικοσιπενταετία του 19ου αιώνα. Τα έργα αυτά έχουν ενδιαφέρον για τον ερευνητή, γιατί συνδέονται με την κορύφωση ή εξέλιξη συγκεκριμένων καλλιτεχνικών ζητημάτων, που απασχολούν τους Έλληνες γλύπτες την ίδια εποχή, περίπου τη δεκαετία 1878–1888, όπως π.χ. συνέβη με το ζήτημα των καλλιτεχνικών διαγωνισμών. Η μελέτη επίσης των συνθηκών παραγωγής και αποδοχής από το κοινό των σημαντικών αυτών έργων θα δείξει ότι η γλυπτική και τα έργα της περισσότερο απασχολούν για την ιστορική τους σημασία και λιγότερο για την καλλιτεχνική τους αξία. Το ίδιο άλλωστε συνέβαινε και με τα ηρώα, όπως ήδη έχει επισημανθεί.⁵

Μετά τη δυναμική του εμφάνιση το 1821 και τη θεαματική του άνθηση στα πρώτα επαναστατικά χρόνια, ο φιλελληνισμός υφίσταται ύφεση ήδη πριν το τέλος της επανάστασης και σχεδόν εκλείπει μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους.⁶

Το νέο κράτος κινήθηκε μέσα στην προοπτική του εξευρωπαϊσμού για να εξασφαλίσει την πορεία προς την πρόοδο.⁷ Πολύ νωρίς όμως έγινε αντιληπτό ότι το

τις διάφορες προτάσεις (1834, 1870, 1905, 1908, 1910) φαίνεται η ιδεολογική φόρτιση που υπάρχει κάθε φορά. Αν και το εικονογραφικό πρόγραμμα συμβαδίζει με τις εξελίξεις στα εθνικά θέματα και αλλάζει ανάλογα, το γενικό σχήμα του μνημείου παραμένει κλασικιστικό. Διαφορετικοί ήταν και οι χώροι που προτεινόταν κάθε φορά για την ανέγερσή του: ο Λυκαβηττός, ο Αρδηττός, το Ζάππειο, το Πεδίο του Άρεος. Η πιο ολοκληρωμένη πρόταση ήταν του γλύπτη Γεωργίου Μπονάνου. Περισσότερα για την πρόταση αυτή, βλ. Θεοδώρα Φ. Μαρκάτου, 1992, τόμος Α' σ. 103–121.

⁴ Χαρακτηριστική συγκεφαλαίωση των ιδεών περί κατασκευής ανδριάντων και του προορισμού τους στο νέο κράτος αποτελεί το παρακάτω δημοσίευμα: "... επικροτούμεν εις την ίδρυσιν ανδριάντων και μνημείων αναμνησκόντων τας ωραιότερας του Ελληνισμού ημέρας και εις την ανάπτυξιν του Εθνικού Πανελληνικού φρονήματος σπουδαίως συντελούντων..." Βλ. *Επιθεώρησις*, αρ. 38 (11 Φεβρ. 1890) χ.α.σ.

⁵ Θεοδώρα Φ. Μαρκάτου, ό.π. τόμος Α', σ. 67.

⁶ Βλ. Έλλη Σκοπετέα, 1995:21.

⁷ Βλ. Έλλη Σκοπετέα, 1988:27.

ιδεώδες του εξευρωπαϊσμού που ταυτίστηκε με τον εκσυγχρονισμό και την πρόοδο, υπήρξε εξαιρετικά δυσπρόσιτο για το νέο ελληνικό κράτος. Ήδη από τα μέσα του αιώνα η πρόοδος του αντιμετωπίζεται με σκεπτικισμό. Από τον Τύπο καλλιεργείται συστηματικά ένα κλίμα απογοήτευσης και συλλογικής ενοχής για την ανεπάρκεια του κράτους να υπερβεί τις οικονομικές δυσκολίες, την καθυστέρηση σε όλους τους τομείς, αλλά επίσης και να υλοποιήσει τους εθνικούς οραματισμούς μέσα στο πνεύμα της Μεγάλης Ιδέας.⁸

Απογοήτευση γεννά επίσης και η εξέλιξη της σχέσης με την Ευρώπη. Ήδη από το 1839 η Αγγλία εγκαινιάζει εκβιαστική πολιτική εναντίον της Ελλάδος, την οποία σταδιακά κλιμακώνει το 1849 με την υπόθεση Πατσίφικο και το 1850 με τον αποκλεισμό του Πειραιά από ισχυρό αγγλικό στόλο, τα γνωστά Παρκερικά. Αποτέλεσμα ήταν η δημιουργία έντονου αντιαγγλικού ρεύματος στα αστικά κέντρα, αλλά και την ύπαιθρο, και αθρόα διαρροή των οπαδών του αγγλικού κόμματος στο γαλλικό και ρωσικό.⁹

Οι οδυνηρές εμπειρίες του Κριμαϊκού πολέμου (1853–1856) και της κατοχής που ακολούθησε επέφεραν το πρώτο μεγάλο ρήγμα στη σχέση με τους Ευρωπαίους. Ο δεδομένος φιλελληνισμός της Ευρώπης απομυθοποιείται, καθώς οι επιλογές της ευρωπαϊκής πολιτικής πλήττουν την Ελλάδα σε κάθε όξυνση του Ανατολικού ζητήματος. Οι Έλληνες μέμφονται τις Μεγάλες Δυνάμεις για την πολιτική εγκατάλειψης του Ελληνισμού που ακολουθούν.¹⁰ Βέβαια, η απώλεια της ευρωπαϊκής εύνοιας αποδίδεται και στο γεγονός ότι οι ίδιοι οι Έλληνες δεν ανταποκρίθηκαν στις προσδοκίες της Ευρώπης¹¹ και είναι φανερό ότι από την καλή διαγωγή των Ελλήνων εξαρτάται η εξασφάλιση ή και η ανάκτηση της ευρωπαϊκής υποστήριξης. Ήδη στα 1862 ειρωνικά σχολιάζεται από τον Τύπο η πλεγματική σχέση με την Ευρώπη και η απεγνωσμένη προσπάθεια των Ελλήνων να εξασφαλίσουν την εύνοια των Ευρωπαίων.¹² Το 1876 πλέον ο Τιμ. Φιλήμων, σε πανηγυρικό του λόγο στην επέτειο εορτή του Συλλόγου “Βύρων”, επιχειρεί ιστορική αναφορά στο φαινόμενο του Φιλελληνισμού κατά την επανάσταση, αλλά δηλώνει καθαρά ότι δεν μπορεί να αναβιώσει στη σύγχρονη του εποχή. Η προοπτική που πιστεύει ότι πρέπει να ακολουθήσουν οι Έλληνες είναι η οδός της εθνικής ανάπτυξης και προπαρασκευής.¹³

⁸ Βλ. ό.π.:231–239.

⁹ Βλ. Βασίλειος Σφυρόερας, 1977:138–139.

¹⁰ Βλ. Κωφός Ευάγγελος, 1977:307.

¹¹ Η Λυδία Παπαδάκη επισημαίνει: “Το φιλελληνικό κίνημα έχει δεχθεί καιρεια πλήγματα: ληστεία, διογκωμένο εξωτερικό χρέος, ανάπηρη δημοσιονομική πολιτική, ασταθή κυβερνητικά σχήματα, πυροδοτούν επικρίσεις από το εξωτερικό.” Βλ. R. A. H. Bickford-Smith, 1993:14.

¹² Στον Τύπο της εποχής επισημαίνεται: “Πικρόν να το είπωμεν, αλλά πικρότερον είναι ακόμα το πράγμα καθ’ εαυτό, απωλέσαμεν την υπόληψιν της Ευρώπης (...). Μετά κουφότητος παιδικής αναρπάζομεν παν ευμενές ρήμα περί ημών, όθενδήποτε και αν προέρχεται, οιονδήποτε και αν ήναι σπουδαίον είτε ειρωνικόν. Και περιήλθομεν λοιπόν εις την ανάγκην της επαιτείας, και πρόθυμοι αναγράφομεν εις την στήλην των μεγάλων ευεργετών της Ελλάδος και τον προφέροντα και τον ελάχιστον φθόγγον υπέρ ημών”. Βλ. Έλλη Σκοπετέα, ό.π.:169 από όπου και το παράθεμα.

¹³ Βλ. Τ. Φιλήμων, “Πανηγυρικός επί τη επετείω εορτή του Συλλόγου” στο περ. *Βύρων*, τ. Β’, φυλλ. 14:65–72.

Οι νέες ιδεολογικές πραγματικότητες που αναδείχθηκαν από τα μέσα του 19ου αιώνα και εξής και βρήκαν την έκφρασή τους στο πολιτικό πρόγραμμα της Μεγάλης Ιδέας προέβαλλαν ταυτόχρονα και το ιδεολογικό αίτημα της εθνικής ενότητας. Για να επιτευχθεί η εθνική επιδίωξη της Μεγάλης ιδέας, η εσωτερική εθνική ενότητα θεωρείται αναγκαία προϋπόθεση.¹⁴ Σε αυτό το σκοπό συμβάλλει και η αναζωπύρωση της ανάμνησης του πρόσφατου ένδοξου παρελθόντος, “η διατήρησις και μετάδοσις των εθνικών αναμνήσεων”.¹⁵

Μέσα σε αυτή την προοπτική θα πρέπει να εξετάσουμε τη λειτουργία που καλούνται να επιτελέσουν στην ελληνική κοινωνία τα συγκεκριμένα μνημεία με τα οποία θα ασχοληθούμε στην παρούσα εισήγηση. Είναι πολύ χαρακτηριστικός ο τρόπος με τον οποίο εκφράζει αυτή τη λειτουργία η ίδια η εποχή τους: σε επετειακή ομιλία του στο Σύλλογο “Βύρων” ο υφηγητής Α. Στούπης επισημαίνει: “...να κοινωνώμεν προς το παρελθόν αν ουχί διά των παλμών και των παραδόσεων έστω τουλάχιστον διά των μαρμάρων”.¹⁶

Μέσα από το πάγιο αίτημα για ένδειξη ευγνωμοσύνης από την πλευρά της ελληνικής πολιτείας¹⁷ σε όσους συνέβαλαν στην εθνική ανεξαρτησία,¹⁸ οι γλυπτικές αναπαραστάσεις φιλελλήνων, όπως ο Βύρων και ο Γλάδστων, υπηρετούν ως εμβληματικές πλέον προσωπικότητες τη διατήρηση της πατριωτικής έξαρσης και την τόνωση της εθνικής συνείδησης.¹⁹

Αρχικά την ανεπάρκεια του επίσημου κράτους να αναλάβει οποιαδήποτε πρωτοβουλία για τη δημιουργία μνημείου ή μνημείων προς τιμήν αγωνιστών και φιλελλήνων έρχεται να καλύψει η ιδιωτική πρωτοβουλία.²⁰ Το 1855 ο πλούσιος ομογενής της διασποράς Γεώργιος Π. Λασκαρίδης παρήγγειλε στο γλύπτη Ιωάννη Κόσσο μια

¹⁴ Π. Κητρομηλίδης, 1984:32-33.

¹⁵ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο φιλολογικός σύλλογος “Βύρων” συγκρότησε ειδική επιτροπή με έργο τη διατήρηση και μετάδοση των εθνικών αναμνήσεων. Ο πρόεδρος της επιτροπής Γεώργιος Χαλκιάπουλος δηλώνει: “... εργαζόμενοι υπέρ της διατηρήσεως και μεταδόσεως των εθνικών αναμνήσεων ώμεν βέβαιοι ότι εργαζόμεθα υπέρ της αποπερατώσεως του έργου της αναγεννήσεως της ημετέρας πατρίδος”. Βλ. Ευγενία Κεφαλληναίου, 1995:453.

¹⁶ Βλ. Κεφαλληναίου, ό.π.:462.

¹⁷ Κοινός τόπος στα δημοσιεύματα της εποχής είναι το εθνικό καθήκον για ένδειξη ευγνωμοσύνης στους φιλέλληνες και συνήθως διατυπώνεται με τη φράση “εθνική ευγνωμοσύνη”. Βλ. ενδεικτικά, *Μέλλον*, αρ. 856 (20 Ιουν. 1872) χ.α.σ. “... πλείστοι ομογενείς εξέφρασαν την επιθυμίαν των να συνεισφέρωσιν εις την πραγματοποίησιν της εθνικής ευγνωμοσύνης. Ούτως η Ελλάς και καχεκτώσα πολιτικός, δεν επιλανθάνεται των ηθικών καθηκόντων της...” επίσης βλ. *Εστία*, 27 Σεπτ. 1881, τ. 12ος, σ. 77: “... σήμερον τελούνται δημοτελέως τα αποκαλυπτήρια του μνημείου, όπερ η ελληνική ευγνωμοσύνη ανήγειρεν αυτόθι”.

¹⁸ Το αίτημα για έκφραση εθνικής ευγνωμοσύνης προς τους συντελεστές του Εικοσιένα εκπορεύεται επίσης από τον Ιωάννη Καποδίστρια, όπως έχει ήδη επισημάνει η Θεοδώρα Φ. Μαρκάτου, 1992, τ. Α', σ. 150.

¹⁹ “Πατριωτική μηχανή” χαρακτήριζε ο Ειρηνάιος Ασώπιος τα μέσα που βοηθούσαν στην τόνωση του εθνικού αισθήματος, όπως και τα μνημεία με την ιδεολογική λειτουργία που επιτελούσαν. Βλ. Ειρ. Ασωπίου, 1883:10-20.

²⁰ Για την υποστήριξη των ιδιωτών συμπληρωματικά και σε συνεργασία με το κράτος με αποτέλεσμα την πρόοδο του έθνους βλ. Ευθυμία Ε. Μαυρομιχάλη, 2001:227.

Εικ. 1. Ιωάννης Κόσσιος, *προτομή Λόρδου Βύρωνα*, 1855. Αθήνα, Πανεπιστήμιο

Εικ. 2. Ιωάννης Κόσσιος, *προτομή Ιωάννη Γ. Εϋνάρδου*, 1866. Αθήνα, Εθνικός Κήπος

σειρά από προτομές αγωνιστών και φιλελλήνων για να στηθούν σε δημόσιο χώρο. Η πρώτη προτομή φιλέλληνα που φιλοτεχνήθηκε ήταν αυτή του Βύρωνα, την οποία ο Κόσσιος εξέθεσε στην έκθεση του Παρισιού²¹ (εικ. 1). Ο Βύρωνας υπήρξε σύμβολο του φιλελληνισμού για τους Έλληνες και ως ο κατεξοχήν φιλέλληνας αναπαραστάθηκε σε πολλά τιμητικά έργα, προτομές και ανδριάντες, όπως θα δούμε στη συνέχεια, παράλληλα με την ανάπτυξη του βυρωνισμού στην Ελλάδα, που από τα μέσα του 19ου αιώνα γίνεται όλο και πιο έντονη.²²

Το 1866 ο Ιωάννης Κόσσιος και πάλι θα κατασκευάσει την προτομή του μεγάλου φιλέλληνα και προσωπικού φίλου του Ιωάννη Καποδίστρια, Ιωάννη Εϋνάρδου, ελβετού οικονομολόγου, που συνέβαλε στην ίδρυση της Εθνικής Τράπεζας (εικ. 2). Η προτομή, τοποθετημένη πάνω σε ψηλή ιδεαλιστική στήλη, έγινε με δαπάνη της χήρας του και είναι το πρώτο έργο για φιλέλληνα που στήθηκε σε δημόσιο χώρο στην Αθήνα.²³ Και τα δύο έργα, το πορτραίτο-κεφάλι με το οποίο αποδίδεται ο Βύρων και η στήλη με την προτομή του Εϋνάρδου αποτελούν γνωστούς και ευρέως χρησιμοποιημένους τύπους της νεοκλασικής γλυπτικής στην Ευρώπη.²⁴ Η επιλογή

²¹ Βλ. Ηλίας Μυκονιάτης, 1984:388.

²² Βλ. Ευγενία Κεφαλληνναίου, 2000:19–20.

²³ Δώρα Μαρκάτου, 1998:12.

²⁴ Βλ. Μυκονιάτης, ό.π.:401–403 και 424–425.

και υιοθέτηση του νεοκλασικισμού στη γλυπτική από τους Έλληνες καλλιτέχνες δεν ήταν απλώς συμμόρφωση σε ένα κίνημα με παροδική ισχύ, αλλά απέκτησε ιδεολογική βαρύτητα και παγιώθηκε στην Ελλάδα για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα από ό,τι στην υπόλοιπη Ευρώπη. Ο νεοκλασικισμός εξασφάλιζε την επανασύνδεσή τους με την κορυφαία τέχνη των προγόνων τους και αποτελούσε την πλέον αρμόζουσα για τους Έλληνες καλλιτεχνική έκφραση μέσα από την οποία θα καταξιώνονταν στην ευρωπαϊκή πραγματικότητα ως άξιοι απόγονοι ενδόξων προγόνων.²⁵

Η δεκαετία 1878–1888 αποτελεί μια κρίσιμη και καθοριστική περίοδο για το νέο κράτος και τις εθνικές του επιδιώξεις. Έχει προηγηθεί και ολοκληρωθεί η ανατολική κρίση του 1875–1878 με τη δυσμενή για την Ελλάδα συνθήκη του Αγίου Στεφάνου. Στις αρχές του 1878 ο νέος υπουργός εξωτερικών της Αγγλίας Salisbury δηλώνει ότι η συνθήκη του Αγ. Στεφάνου είχε δυσμενείς επιπτώσεις για την Ελλάδα. Πρωτοσέλιδες δημοσιεύσεις και θερμά σχόλια υπέρ της Ελλάδος εμφανίζονται στις αγγλικές εφημερίδες. Αναθερμαίνεται και εκδηλώνεται από ένα τμήμα τουλάχιστον της αγγλικής κοινής γνώμης ο παλαιός φιλελληνισμός, όπως στη διάρκεια του αγώνα της ανεξαρτησίας.²⁶ Η πολιτική ατμόσφαιρα στην ελληνική πρωτεύουσα είναι φορτισμένη. Οι διάφορες εθνικές εταιρείες και οι σύλλογοι δραστηριοποιούνται έντονα με την οργάνωση παλλαϊκών συγκεντρώσεων και συμβάλλουν στη διαμόρφωση πολιτικού κλίματος πατριωτικής έξαρσης και εθνικών διεκδικήσεων.

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια ο φιλολογικός σύνδεσμος “Βύρων” προχωρεί στην πραγματοποίηση παλαιότερης απόφασής του για ανέγερση ανδριάντα του Βύρωνα στο Μεσολόγγι.²⁷

Παράλληλα, η απόφαση του συλλόγου να αναθέσει την κατασκευή του ανδριάντα μέσω καλλιτεχνικού διαγωνισμού σηματοδοτεί μια νέα εποχή για τη γλυπτική στο νεοελληνικό κράτος. Η εφαρμογή του θεσμού του καλλιτεχνικού διαγωνισμού ήταν χρόνιο αίτημα των καλλιτεχνών, που θεωρούσαν ότι έτσι θα τεθεί τέρμα στις μεροληπτικές αναθέσεις δημοσίων παραγγελιών.²⁸ Σε αυτές άλλωστε προσέβλεπαν οι καλλιτέχνες για την τόνωση της ελληνικής καλλιτεχνίας σε μια εποχή που εν γένει το κράτος κατηγορείται ως αδιάφορο και ανάλητο προς αυτούς και οι παραγγελίες ιδιωτών είναι σχετικά λίγες.²⁹ Η εφαρμογή του θεσμού των καλλιτεχνικών διαγωνισμών στην Ελλάδα θεωρείται επίσης αναγκαίο βήμα για τον εκσυγχρονισμό και την

²⁵ Βλ. Ευθυμία Ε. Μαυρομιχάλη, 2003:72–85.

²⁶ Βλ. Ευάγγελος Κωφός, 1977:344–345.

²⁷ Η απόφαση για ανέγερση του ανδριάντα με συνεισφορές ελήφθη από το Σύλλογο στις 30 Σεπτεμβρίου του 1871 και εγκρίθηκε με βασιλικό διάταγμα στις 19 Νοεμβρίου του 1871. Η προκήρυξη για την ανέγερση του ανδριάντα δημοσιεύθηκε το Μάρτιο του 1872 από την αρμόδια επιτροπή που είχε πρόεδρο το ναύαρχο Κανάρη. Βλ. Κεφαλληνάιου, ό.π.:461.

²⁸ Ιδιαίτερη πρόκληση ευνοιοκρατίας θεωρήθηκε από τους γλύπτες η ανάθεση του ανδριάντα του Ιω. Βαρβάκη στον Λεωνίδα Δρόση, και μάλιστα κατ’ απαίτηση του πρωθυπουργού το 1872. Η εφημερίδα *Μέλλον* “μέμφεται την απόρριψιν του διαγωνισμού, όστις μόνος δύναται ν’ αναδείξει τους κρείττονας καλλιτέχνας...”. Βλ. *Μέλλον*, αρ. 848 (19 Μαΐου 1872) χ.α.σ. *Εκλεκτική*, αρ. 199 (4 Μαΐου 1872) σ. 131.

²⁹ Βλ. Ευθυμία Ε. Μαυρομιχάλη, ό.π.:86–87.

πρόοδο της ελληνικής καλλιτεχνίας, όπως όφειλε να κάνει η Ελλάδα σε όλους τους τομείς, σύμφωνα με το πρότυπο του εξευρωπαϊσμού.³⁰

Παρά τις προσδοκίες όμως των καλλιτεχνών για αξιοκρατική διεξαγωγή του διαγωνισμού, ο σύλλογος “Βύρων” κατηγορήθηκε για ευνοιοκρατία και αδιαφάνεια καθώς προκήρυξε το διαγωνισμό δύο φορές³¹ με τελικό στόχο, όπως συμπεραίνει κανείς από τα δημοσιεύματα στον Τύπο, να προκριθεί το πρόπλασμα του Γεωργίου Βιτάλη,³² χωρίς τελικά να δημοσιεύσει ο Σύλλογος, όπως όφειλε, την έκθεση των αποτελεσμάτων. Το πρόπλασμα του Βιτάλη κρίθηκε από πολλούς καλλιτέχνες “κατά πολύ κατώτερο άλλων συνεκτεθέντων”³³ και ο σύλλογος “Βύρων”, ένα “ηθικό σωματείο”, όπως αναφέρεται σε δημοσίευμα των ημερών, κατηγορήθηκε ότι διέπραξε “σοβαρά ατοπήματα, καταπατώντας τις ιερές του υποχρεώσεις προς την τέχνην”.³⁴

Ο Γ. Βιτάλης εικονίζει τον Βύρωνα ως ποιητή, παραπέμποντας στην καθοριστική συμβολή της φιλελληνικής του ποίησης³⁵ (εικ. 3). Η μορφή αποδίδεται κατενώπιον με το κεφάλι να στρέφεται προς τα αριστερά και το βλέμμα να ατενίζει μακριά, δηλώνοντας τον ενοραματικό και στοχαστικό χαρακτήρα της ποίησης. Η στάση του σώματος, με το αριστερό πόδι λυγισμένο μπροστά και το δεξιό σταθερό και

³⁰ Βλ. *Νέα Εφημερίς*, αρ. 131 (15 Μαΐου 1883) σ. 1–2.

³¹ Η πρώτη προκήρυξη έγινε το Δεκέμβριο του 1877 με επιτροπή κρίσεως τον Λ. Κανταντζόγλου, Σπ. Προσαλέντη και Ιω. Δούκα. Στάλθηκαν συνολικά τέσσερα προπλάσματα, δύο από την Αθήνα, του γλύπτη Λάζ. Φυτάλη, και άλλα δύο κατά τη διάρκεια ενός μήνα αυθαιρέτης παράτασης της προθεσμίας για υποβολή προπλάσμων, το ένα από τη Σύρο, του Γ. Βιτάλη, και το άλλο από την Πάτρα, άγνωστου καλλιτέχνη. Το τελευταίο απορρίφθηκε ως κατώτερας ποιότητας και του Γ. Βιτάλη γιατί το κόστος του υπερέβαινε την τιμή που καθόριζε η προκήρυξη. Τα δύο μέλη της επιτροπής, ο Προσαλέντης και ο Δούκας, προτείνουν ακύρωση του διαγωνισμού, κρίνοντας αντιδεδοντολογικό να επιλέξουν από τα προπλάσματα ενός και μόνο καλλιτέχνη. Παρά τη διαφωνία του Κανταντζόγλου, ο νέος διαγωνισμός προκηρύσσεται τον Μάιο του 1878 και ορίζεται νέα επιτροπή από τους Βασ. Σκόπα, Ιω. Δούκα και Ευγένιο Τρούμπ, η οποία και βραβεύει το πρόπλασμα του Γ. Βιτάλη. Βλ. *Εφημερίς των συζητήσεων*, αρ. 178 (31 Μαΐου 1878) χ.α.σ., αρ. 245 (6 Αυγούστου 1878) χ.α.σ. *Μέλλον*, αρ. 1794 (31 Αυγ. 1878) χ.α.σ.

³² Ο Γεώργιος Βιτάλης γεννήθηκε στα Ιστέρνια της Τήνου το 1838 και πέθανε στην Αλεξάνδρεια το 1901. Έπειτα από σύντομη θητεία στο εργαστήριο του αρχιτέκτονα πατέρα του έφυγε για την Αθήνα, μαθήτευσε στο Σχολείο των Τεχνών με δασκάλους τον Γ. Φυτάλη και τον Δ. Κόσσο, ασκούμενος ταυτόχρονα στο εργαστήριο των εξαδέλφων του Φυτάληδων. Το 1864 με υποτροφία του Ιερού Ιδρύματος Ευαγγελιστρίας Τήνου ολοκλήρωσε τις σπουδές του στην Ακαδημία του Μονάχου κοντά στον Max Widnmann με πολλές διακρίσεις. Όταν επέστρεψε στην Ελλάδα εγκαταστάθηκε μόνιμα στη Σύρο, άνοιξε δικό του εργαστήριο και ανέπτυξε μεγάλη δραστηριότητα, αναλαμβάνοντας παραγγελίες όχι μόνο από την τοπική κοινωνία αλλά και από άλλες πόλεις. Αρνήθηκε να γίνει καθηγητής στη Σχολή Καλών Τεχνών αν και του προτάθηκε δύο φορές. Τεχνοτροπικά το έργο του βασίζεται στις αρχές του κλασικισμού και την επαφή με την αρχαία τέχνη. Τα έργα του δεν υπερβαίνουν πάντα την ουδετερότητα της έκφρασης. Κέρδισε σε αρκετούς καλλιτεχνικούς διαγωνισμούς αλλά κατηγορήθηκε ως ο ευνοημένος των επιτροπών. Βλ. Χρύσανθος Χρήστου και Μυρτώ Κουμβακάλη-Αναστασιάδη, 1982:202–203.

³³ Βλ. *Μέλλον*, αρ. 1794 (31 Αυγ. 1878) χ.α.σ.

³⁴ Βλ. *Μέλλον*, αρ. 1799 (12 Σεπτ. 1878) χ.α.σ.

³⁵ Κατά το τελευταίο τέταρτο του αιώνα συνεχίζονται με αδιάπτωτο ρυθμό οι μεταφράσεις στα ελληνικά των έργων του Βύρωνα και κυρίως η αναδημοσίευση μεταφράσεων της φιλελληνικής του ποίησης. Βλ. Ευγενία Κεφαλληνίου, ό.π.:21.

Εικ. 3. Γεώργιος Βιτάλης, *ανδριάντας Λόρδου Βύρωνα*, 1881. Μεσολόγγι, Κήπος Ηρώων

αντίθετα το δεξι χέρι να εκτείνεται μπροστά ενώ το αριστερό λυγισμένο να κλείνει προς τα μέσα, κρατώντας σφιχτά ειλητήριο, δημιουργεί αντιθετικά επίπεδα σε μια γενικά κλειστή κλασικιστική σύνθεση. Η μορφή φέρει πάνω από το σύγχρονο ένδυμα ένα είδος επενδύτη, που περιβάλλει το σώμα με πλούσιες πτυχώσεις, και παραπέμπει στο αρχαίο ιμάτιο που χρησιμοποιεί ο κλασικισμός για την ηρωοποίηση του εικονιζόμενου και τη διαιώνιση της φήμης του. Η έκφραση της μορφής, σχεδόν ουδέτερη, δεν μεταγγίζει τον παλμό που διατρέχει την αντίστοιχη προτομή του Κόσσου.

Ο ανδριάντας τοποθετήθηκε πάνω σε ψηλό βάθρο στον Κήπο Ηρώων, στο Μεσολόγγι. Με πανελλήνιο διαγωνισμό επελέγη να χαραχθεί στην μπροστινή πλευρά του βάθρου το επίγραμμα του καθηγητή Δημήτριου Σεμιτέλου, ανάμεσα σε άλλα εικοσιένα.³⁶ Τα αποκαλυπτήρια έγιναν στις 25 Οκτωβρίου του 1881 με πολλούς επίσημους προσκεκλημένους. Τον πανηγυρικό λόγο εκφώνησε ο καθηγητής Νεοκλής Καζάκης ενώ ο Αχιλλέας Παράσχος απήγγειλε ποίημα 242 στίχων.

Μεγαλύτερη πρόκληση για τους Έλληνες γλύπτες και τη νεοελληνική γλυπτική της τελευταίας εικοσαετίας του 19ου αι. αποτέλεσε ο διαγωνισμός για τον ανδριάντα του άγγλου πολιτικού Γλάδστωνα. Μέσα στο κλίμα που δημιούργησε η συνθήκη

³⁶ Το κείμενο του επιγράμματος είναι το ακόλουθο: ΒΡΕΤΤΑΝΙΗΣ ΟΜΟΤΙΜΟΝ ΑΘΡΕΙ ΣΤΑΣ ΞΕΙΝΕ ΒΥΡΩΝΑ ΟΝ ΠΕΡΙ ΚΗΡΙ ΦΙΛΕΥΝ ΜΝΗΜΟΣΥΝΗΣ ΘΥΓΑΤΕΡΕΣ ΤΩΝ Δ' ΕΥΕΡΓΕΣΙΩΝ ΜΝΗΣΤΙΝ ΣΩΙΖΟΝΤΕΣ ΑΓΗΡΩ ΕΛΛΗΝΕΣ ΕΣΤΗΣΑΝ ΛΑΪΝΟΝ ΕΞ ΕΡΑΝΟΥ ΕΥΤΕ ΓΑΡ ΕΛΛΑΣ ΕΓΕΙΡΕΤ ΕΛΕΥΘΕΡΙΗΣ ΕΝ ΑΕΘΛΩ ΗΛΥΘΕ ΘΑΛΠΩΡΗ ΧΑΡΜΑ ΤΕ ΜΑΡΝΑΜΕΝΟΙΣ. (Της Βρεττανίας τον ομότιμο Βύρωνα στάσου και κοίταξε ξένη. / Από την καρδιά τους τον αγαπούσαν οι θυγατέρες της Μνημοσύνης. / Για τις ενέργειές του που αιώνια θα θυμούνται / Οι Έλληνες έστησαν μαρμάρινο άγαλμα με έρανο. / Όταν η Ελλάδα έκανε σκληρό αγώνα για την ελευθερία / ήλθε θαλπωρή και χαρά στους αγωνιστές.) Βλ. Κεφαλληναίου, ό.π.:23.

παραχώρησης στην Ελλάδα της Θεσσαλίας και της περιοχής της Άρτας, τον Ιούνιο του 1881, και τη θετική συμβολή του Γλάδσωνα στο τελικό αποτέλεσμα,³⁷ και επ' ευκαιρία συμπλήρωσης πενήντα χρόνων πολιτικής του σταδιοδρομίας, η πρωταγία του Πανεπιστημίου αποφάσισε το Νοέμβριο του 1882 την ανέγερση ανδριάντα προς τιμήν του φιλέλληνα και ομηριστή πολιτικού. Τα έξοδα για την κατασκευή θα καλύπτονταν "διά κοινής συνεισφοράς". Το θέμα θεωρήθηκε εξαρχής εθνική υπόθεση. Δημιούργησε κλίμα εθνικού ενθουσιασμού και εκδηλώθηκε ομόθυμη συμμετοχή και συνδρομή για την πραγμάτωσή του. Ο πρεσβευτής της Ελλάδας στο Λονδίνο Βράϊλας Αρμένης ανακοίνωσε την είδηση στον Γλάδσωνα.³⁸

Είναι η πρώτη φορά που με την πρωτοβουλία αυτή του Πανεπιστημίου εμφανίζεται η επίσημη ελληνική πολιτεία να ανεγείρει ανδριάντα σε ζώντα φιλέλληνα πολιτικό ως έκφραση ευγνωμοσύνης για τη θετική συμβολή του στην επίτευξη των εθνικών επιδιώξεων.³⁹ Η σαφής στροφή της Ελλάδας προς την Αγγλία που υποδηλώνονταν με την επιλογή αυτή και πόσο ριψοκίνδυνο διπλωματικά ήταν αυτό για τις σχέσεις της Ελλάδας με τη Γαλλία επισημάνθηκε από τον Χαρίλαο Τρικούπη στον πρότανη Παν. Κυριακό.⁴⁰ Η μετέπειτα ιστορία του μνημείου δικαίωσε τις επιφυλάξεις του Τρικούπη, όπως θα φανεί στη συνέχεια.

Διαμαρτυρίες διατυπώθηκαν και μέσω του Τύπου για το βεβιασμένο της απόφασης να ανεγερθεί ανδριάντας προς τιμήν του Γλάδσωνα και για τους κινδύνους που αυτό υπέκρυπτε. Επί πλέον η ανέγερση ανδριάντα προς τιμήν φιλέλληνα ενώ δεν είχαν ακόμη τιμηθεί με ανδριάντα μεγάλοι ήρωες της επανάστασης όπως ο Κολοκοτρώνης, ο Καραϊσκάκης, ο Μπότσαρης κ.ά. δημιουργούσε εύλογα σχόλια και αντιδράσεις.⁴¹

Παρόλα αυτά η συμμετοχή στον κοινό έρανο υπέρ της ανεγέρσεως του ανδριάντα είναι αθρόα με εισφορές ιδιωτών και φορέων από την Ελλάδα και τις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού.⁴² Το θέμα απασχολεί την επικαιρότητα και ο Τύπος

³⁷ Ο Γουλιέλμος Γλάδσων (1809–1889) υπήρξε ο πιο φιλελεύθερος πολιτικός του 19ου αιώνα. Συντέλεσε τα μέγιστα στη χειραφέτηση υποδούλων εθνών. Ήταν λάτρης του Ομήρου, αλλά αγαπούσε και τη σύγχρονη Ελλάδα. Ήδη ως αντιπολίτευση άσκησε δριμύτατη κριτική στον πρωθυπουργό Ντισραέλι και τον υπουργό εξωτερικών Salisbury για τη στάση τους απέναντι στο ελληνικό ζήτημα. Δραστηριοποιήθηκε μέσω της Greek Committee για τη διαφώτιση της κοινής γνώμης και την άσκηση πίεσης στην κυβέρνηση. Το 1880 ηγήθηκε ως πρωθυπουργός της κυβέρνησης των φιλελευθέρων, πράγμα που προδίκαζε ευμενή εξέλιξη για τα ελληνικά συμφέροντα. Βλ. Ευάγγελος Κωφός, ό.π.:361–362.

³⁸ Βλ. *Νέα Εφημερίς*, αρ. 360 (30 Νοεμ. 1882) σ. 2. *Μέριμνα*, αρ. 166 (1 Δεκ. 1882) σ. 2.

³⁹ Η επίσημη προκήρυξη του διαγωνισμού εισαγωγικά αναφέρει τους λόγους που οδήγησαν την ακαδημαϊκή σύγκλητο στην απόφαση αυτή. Βλ. *Παλιγγενεσία*, αρ. 5627 (21 Μαρτ. 1883) σ. 4. Κυριακός, ό.π.

⁴⁰ Βλ. Παναγιώτου Γ. Κυριακού, 1884:264–265.

⁴¹ Βλ. *Νέα Εφημερίς*, αρ. 80 (23 Μαρτ. 1883) σ. 1. *Επιθεώρησις*, αρ. 11 (11 Ιαν. 1888) χ.α.σ.

⁴² Είναι χαρακτηριστικό ότι δύο τουλάχιστον εφημερίδες, η *Νέα Εφημερίς* και η *Παλιγγενεσία* δημοσιεύουν σε τακτική βάση από το Δεκέμβριο του 1882 έως και το Μάιο του 1883 κατάλογο συνδρομών για την ανέγερση του ανδριάντα του Γλάδσωνα. Έτσι αριθμούμε από τον Α' έως και τον ΙΑ' κατάλογο και τα χρήματα που συγκεντρώνονται καλύπτουν τη δαπάνη όχι μόνο για τον ανδριάντα του Γλάδσωνα, αλλά και την κατασκευή ενός ακόμη ανδριάντα, του λόρδου Γκίλφορντ. Βλ. ενδεικτικά, *Παλιγγενεσία*, 17 Ιαν. 1883, 1 Μαρτ. 1883, 19 Μαρτ. 1883, 26 Μαρτ. 1883 Φεβρ. 1883 κ.ά.

παρακολουθεί τακτικά όλες τις εξελίξεις. Η μελέτη των δημοσιευμάτων της εποχής δείχνει καθαρά ότι ο διαγωνισμός για τον ανδριάντα του Γλάδσωνα αντιμετωπίζεται ως χώρος δοκιμασίας νέων συμπεριφορών, στον οποίο η σύγκλητος και οι άλλοι φορείς προσδοκούν με αισιοδοξία να δοκιμασθούν και να αποδείξουν την ποθούμενη εξέλιξη και πρόοδο της χώρας: η ευρεία συμμετοχή σε έργο εθνικό, η σαφής και εκπεφρασμένη πρόθεση της συγκλήτου να στηρίξει με το διαγωνισμό την εθνική τέχνη και η πεποίθηση των καλλιτεχνών ότι προωθείται η αξιοκρατία, και επομένως το καλό της τέχνης, όλα συμβάλλουν σε αυτό.

Παρά τις αυξημένες προσδοκίες όμως ο διαγωνισμός εξελίσσεται στον κατεξοχήν διαγωνισμό των μεθοδεύσεων, της αδιαφάνειας και της μεροληψίας. Οι παρασκηνακές μεθοδεύσεις του Ερνέστου Τσίλλερ, μέλους της επιτροπής, υπέρ του Γ. Βιτάλη, του οποίου το πρόπλασμα τελικά προκρίνεται, ξεσηκώνει θύελλα αντιδράσεων από τους δυσάρεστους καλλιτέχνες που με καθημερινές επιστολές-καταγγελίες στον Τύπο αποκαλύπτουν το παρασκήνιο.⁴³ Ο καλλιτεχνικός κόσμος διαιρείται και ο Σύλλογος των Ωραίων Τεχνών,⁴⁴ από τους πρώτους καλλιτεχνικούς συλλόγους, διασπάται, αναδεικνύοντας τις εσωτερικές αντιθέσεις ανάμεσα σε έναν ισχυρό κλασικιστικό πυρήνα, που συσπειρώνεται γύρω από τον Ε. Τσίλλερ, και τους καλλιτέχνες που επιθυμούν να κινηθούν πέρα από το αυστηρό κλασικιστικό λεξιλόγιο, όπως ο Δ. Φιλιππότης και ο Ιω. Βιτσάρης.⁴⁵

Με την επιλογή του προπλάσματος του Γ. Βιτάλη η δημόσια γλυπτική στην Ελλάδα δεν προχωρεί τολμηρά σε νέες επιλογές, κινείται γενικά μέσα στα δεδομένα της νεοκλασικής ανδριαντοποιίας, όπως τη γνωρίζουμε και από τις ευρωπαϊκές της καταβολές.⁴⁶ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Άγγλος πρέσβης, προσωπικός φίλος του Γλάδσωνα αλλά και ζωγράφος ο ίδιος, μπροστά στο ρεαλιστικό και μη εξιδανικευμένο πρόπλασμα του Φιλιππότη, που απορρίφθηκε, αναφώνησε: “Να ο Γλάδσων”. Βέβαια σχολιάστηκε θετικά το γεγονός ότι ο Βιτάλης με έξοδα της συγκλήτου μετέβη στην Αγγλία, όπου και φιλοξενήθηκε από τον Γλάδσωνα για να τον μελετήσει εκ του φυσικού στην καθημερινότητά του.⁴⁷

Ο Γλάδσωνας παριστάνεται να αγορεύει με προτεταμένο το δεξί χέρι ενώ στο αριστερό κρατάει διπλωματικό έγγραφο και δηλώνει τη συμβολή του πιθανότατα στο

⁴³ Στις καταγγελίες των καλλιτεχνών κατηγορείται ο πρύτανης γιατί ανέθεσε την κρίση σε αναμόδια επιτροπή, κατηγορείται ο Ε. Τσίλλερ γιατί προκατασκέυασε το αποτέλεσμα υπέρ του Βιτάλη, μετέχοντας στην κριτική επιτροπή αντιιδεολογικά εφόσον ο ίδιος έδωσε το σχέδιο για τον ανδριάντα και καταγγέλλεται ο Βιτάλης γιατί κατέθεσε στο διαγωνισμό τρία προπλάσματα και αυτό που βραβεύθηκε θεωρείται “ανάξιο κρίσεως”. Βλ. *Παλιγγενεσία*, αρ. 5676 (18 Μαΐου 1883) σ. 4.

⁴⁴ Για το Σύλλογο των Ωραίων Τεχνών και την πορεία του βλ. Ευθυμία Ε. Μαυρομιχάλη, 2001:231–234.

⁴⁵ Συμμετείχαν επίσης στο διαγωνισμό ο Φωτούλης “και άλλοι γλύπται της εποχής εκείνης” χωρίς να αναφέρονται τα ονόματά τους. Βλ. *Πινακοθήκη*, Ιουν.–Ιουλ. 1904:79. Για τη συμμετοχή του Δημητρίου Φιλιππότη, τις επιστολές του στον Τύπο και τις κρίσεις του για το διαγωνισμό βλ. Ευθυμία Ε. Μαυρομιχάλη, 2003:89–94.

⁴⁶ H. W. Janson, 1985:21–22.

⁴⁷ Βλ. *Νέα Εφημερίς*, αρ. 290 (21 Οκτ. 1883) σ. 3.

θέμα της προσάρτησης της Θεσσαλίας και της Άρτας. Πίσω από το αριστερό του πόδι εικονίζονται δύο βιβλία, που παραπέμπουν στις δύο πραγματείες που έγραψε για τον Όμηρο (εικ. 4). Η στάση της μορφής είναι κλασικιστική με έντονο *contrarosto* και θυμίζει Ρωμαίο αυτοκράτορα ή ρήτορα. Ο καλλιτέχνης εκμεταλλεύεται πλαστικά την τήβεννο που πέφτει από τους ώμους της μορφής προς τα κάτω και εμπλουτίζει τις πλαστικές του επιφάνειες εντάσσοντας έτσι το έργο στην αρχαιοπρεπή ιδεαλιστική απόδοση της κλασικιστικής παράδοσης. Τα φυσιοκρατικά χαρακτηριστικά του προσώπου όμως ολοκληρώνουν ένα σύνολο με εσωτερική δύναμη και ενεργητικότητα.⁴⁸

Το έργο τελείωσε το 1885 και φυλάχθηκε σε αίθουσα του Σχολείου των Τεχνών, ενώ αργότερα μεταφέρθηκε στο Ζάππειο.⁴⁹ Στο εξής και μέχρι τα αποκαλυπτήριά του, στις 24 Ιουνίου του 1900, ο “πολυπαθής” ανδριάντας⁵⁰ γίνεται θύμα της ταραγμένης εσωτερικής πολιτικής κατάστασης της χώρας και των σχέσεών της με την ευρωπαϊκή διπλωματική συγκυρία, επισύροντας επάνω του ανάλογα άλλοτε την κατακραυγή και την οργή και άλλοτε αυξημένο αίσημα έκφρασης εθνικής ευγνωμοσύνης: Όπως επισημάνθηκε, “...ουδέποτε ανδριάς έσχε παραδοξότερας τύχας του περί ου ο λόγος...”⁵¹

Η θετική στάση της Αγγλίας στην προσάρτηση της Αν. Ρωμυλίας από τη Βουλγαρία, ακόμη και του ίδιου του Γλάδστωνα, ο σθεναρός φιλοτουρκισμός της και ο αποκλεισμός των ελληνικών παραλίων από τις ευρωπαϊκές Δυνάμεις κάτω από την πίεσή της, το 1886, προκάλεσε τη γενική κατακραυγή στη φορτισμένη και εθνικά εξημμένη ατμόσφαιρα στην Αθήνα. Σχολιάζεται στον Τύπο: “...Τί να πρωτοενθυμηθή τις;

Εικ. 4. Γεώργιος Βιτάλης, *ανδριάντας*
Γ. Γλάδστωνα, 1883–1885. Αθήνα,
Προπύλαια Πανεπιστημίου

⁴⁸ Ο Βιτάλης δούλεψε το πρόπλασμα του ανδριάντα στο Μόναχο το 1884. Γι’ αυτό και κατηγορήθηκε ότι “... το γερμανικόν τούτο πρόπλασμα ουδέν έχει το κοινόν, ούτε κατά σχήμα και θέσιν, ούτε κατ’ εικόνα και ομοίωσιν, προς το βραβευθέν...”. Βλ. Γιάννης Μπόλης, 1998:16–17, από όπου και το παράθεμα. Κέρδισε όμως τα επαινετικά σχόλια του Γερμανού τεχνοκριτικού Φρειδερίκου Pecht, ο οποίος και δημοσίευσε σχετικό άρθρο στη *Γενική Εφημερίδα* του Μονάχου. Βλ. *Ωρα*, αρ. 154 (11 Απρ. 1884) σ. 2.

⁴⁹ Βλ. Κυριακός, ό.π.:247–248.

⁵⁰ Βλ. *Εφημερίς*, αρ. 163 (11 Ιουν. 1888) σ. 1–2.

⁵¹ Βλ. ό.π.:1.

τον υπό των Δυνάμεων αποκλεισμόν ή τον αποκλεισμόν του Γλάδστωνος από πάσης συμπαθείας του ελληνικού λαού ή τον αποκλεισμόν του ανδριάντος από πάσης ελπίδος αναστηλώσεως;...”⁵²

Νέα απόπειρα να στηθεί ο ανδριάντας το 1895 με πρωτοβουλία του πρύτανη Χατζηδάκι⁵³ δεν θα έχει αποτέλεσμα, αυτή τη φορά με παρέμβαση του πρωθυπουργού Θ. Δηλιγιάννη. Η εν γένει φιλογαλλική του πολιτική θα προσπαθήσει έτσι να κατευνάσει την οργή των Γάλλων από την ανέγερση του ανδριάντα του Βύρωνα, που τους είχε “ήδη σηκώσει εις το ένα πόδι” και η αναστήλωση του ανδριάντα του Γλάδστωνα “θα τους ανύψωνεν εναερίους”, όπως χαρακτηριστικά το έθεσε.⁵⁴

Η φιλελληνική στάση του Γλάδστωνα στο Κρητικό ζήτημα το 1897 ανακινεί και πάλι το θέμα και πληθαίνουν τα δημοσιεύματα που επικαλούνται λόγους εθνικής ευγνωμοσύνης και εκπλήρωση ηθικού χρέους. Τα δυσάρεστα γεγονότα όμως του ατυχούς πολέμου δεν θα το επιτρέψουν.⁵⁵ Το ζήτημα πήρε νέα δυναμική μετά το θάνατο του Γλάδστωνα, το 1898. Όταν τελικά αποφασίστηκε από τον υπουργό Παιδείας Αθ. Ευταξία και τον Πρύτανη Αλκ. Κρασσά να στηθεί ο ανδριάντας στα Προπύλαια, και άρχισαν οι εργασίες, γράφτηκε στον Τύπο: “Η χάρις υπεγράφη πλέον και ο κατάδικος θα ιδή το φως της ελευθερίας;...”⁵⁶ Τα εγκαίνια έγιναν στις 24 Ιουνίου του 1900 με μεγάλη επισημότητα, παρουσία της βασιλικής οικογένειας. Χρειάστηκαν δεκαπέντε χρόνια μετά την κατασκευή του ανδριάντα του Γλάδστωνα για να διαψευσθεί ή ίσως για να επιβεβαιωθεί το σχόλιο της εφημερίδας *Εφημερίς*: “...ουδέποτε ασοφωτέρα ιδέα εφύτρωσεν εις σοφήν κεφαλήν, ως η ιδέα η φυτρώσασα εις την κεφαλήν του πρυτάνεως τω καιρώ εκείνω...”⁵⁷

Η εκατονταετηρίδα από τη γέννηση του λόρδου Βύρωνα το 1888 έγινε αφορμή για πολλές εορταστικές εκδηλώσεις τόσο από την ελληνική κοινότητα του Λονδίνου⁵⁸ όσο και από τον ομώνυμο σύλλογο στην Αθήνα.⁵⁹ Οι επετειακές ομιλίες για τον μεγάλο φιλέλληνα επαναλαμβάνουν κοινούς τόπους “περί διαίωνα μιας ιδέας, ενός αισθήματος ευγνωμοσύνης, όπερ η χώρα ολόκληρος τρέφει διά τον υμνητήν και

⁵² Βλ. ό.π.:2. Την ίδια ατμόσφαιρα περιγράφει και η εφημερίδα *Παλιγγενεσία*: “... το έργον τούτο ουδ’ επιτυχές υπήρξε πολύ εν τη τεχνική εκτελέσει του ουδ’ ευτυχές εν ταις περιπετείαις του. Εγκριθέν εν τω προκρηυχθέντι διαγωνισμώ όπως στηθή στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου δεν εξεπλήρωσε ακόμη τον προορισμόν του, αμφίβολον δε είναι αν ποτέ δυνηθή να τον εκπληρώση ένεκα της εγερθείσης δικαίας κατακραυγής”. Βλ. *Παλιγγενεσία*, αρ. 7399 (24 Νοεμ. 1888) σ. 2.

⁵³ Για το σκοπό αυτό συγκροτήθηκε ειδική επιτροπή από τους Αναγνωστάκη, Πανταζίδη, Πολίτη και Κυριακό. Η επιτροπή αποφάσισε να στηθεί ο ανδριάντας στην ανατολική πλευρά του κήπου του Ζαπτείου. Βλ. *Νέα Εφημερίς*, αρ. 107 (17 Απρ. 1895) σ. 2, αρ. 194 (13 Ιουλ. 1895) σ. 4.

⁵⁴ Βλ. Κων/νος Βεργόπουλος, 1977, τ. ΙΔ’, σ. 22–38. *Το Άστυ*, αρ. 2646 (29 Μαρτ. 1898) σ. 2.

⁵⁵ Την πρωτοβουλία ανέλαβε αυτή τη φορά ο πρύτανης Α. Χρηστομάνος, που ευελπιστούσε να συμπέσουν τα αποκαλυπτήρια με την επέτειο της 60ετηρίδος του Πανεπιστημίου. Βλ. *Το Άστυ*, αρ. 2263 (8 Μαρτ. 1897) σ. 3. Πάννης Μπόλης, ό.π.

⁵⁶ Βλ. *Εστία*, αρ. 70 (10 Μαΐου 1900) σ. 4, αρ. 73 (13 Μαΐου 1900) σ. 4.

⁵⁷ Βλ. *Εφημερίς*, ό.π.

⁵⁸ *Παλιγγενεσία*, αρ. 7126 (9 Ιαν. 1888) σ. 3.

⁵⁹ Βλ. *Παλιγγενεσία*, αρ. 7137 (22 Ιαν. 1888) σ. 1–2, αρ. 7140 (26 Ιαν. 1888) σ. 2–3.

ευεργέτην της”⁶⁰ και αποδεικνύουν την αμείωτη κυριαρχία του ως συμβόλου πολιτικού μεσσιανισμού στα τέλη του 19ου αιώνα. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια δείγμα φιλοπατρίας θεωρήθηκε η απόφαση του Δ. Στεφάνοβικ-Σκυλίτση, πλούσιου ομογενή από το Λονδίνο, να χρηματοδοτήσει την κατασκευή ανδριάντα προς τιμήν του λόρδου Βύρωνα με σκοπό να στηθεί σε μια πλατεία της πρωτεύουσας.⁶¹ Ο νέος διαγωνισμός, του οποίου η οργάνωση ανατέθηκε στην επιτροπή της έκθεσης των Δ’ Ολυμπίων, παρουσιάζει δύο ενδιαφέροντα σημεία για την εξέλιξη των ιδεών που επικράτησαν στον καλλιτεχνικό χώρο το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα.

Το πρώτο αφορά τη στάση καλλιτεχνών αλλά και φιλοτέχνων απέναντι στο θέμα των καλλιτεχνικών διαγωνισμών για δημόσια έργα. Δέκα χρόνια μετά τον πρώτο διαγωνισμό για τον ανδριάντα του Βύρωνα, το 1878, είναι πλέον πεποίθηση ότι ο θεσμός των καλλιτεχνικών διαγωνισμών όχι μόνο δεν προώθησε την τέχνη εφαρμόζοντας αξιολογικά κριτήρια αλλά αντίθετα λειτούργησε ως τροχοπέδη στην καλλιτεχνική δημιουργία. Όταν εκτέθηκαν τα επτά προπλάσματα για τον ανδριάντα του Βύρωνα⁶² στο καλλιτεχνικό τμήμα της έκθεσης των Δ’ Ολυμπίων του 1888, η ποιότητά τους κρίθηκε χαμηλή και επισημάνθηκε η αδυναμία τους να αποδώσουν το πνεύμα και το χαρακτήρα του Βύρωνα.⁶³ Αυτό αποδόθηκε στο “πλημμελές και επιζήμιον σύστημα” των καλλιτεχνικών διαγωνισμών, που δεν διαφέρουν πολύ από τους μειοδοτικούς διαγωνισμούς για τα δημόσια έργα.⁶⁴

Το δεύτερο σημείο αφορά την απόφαση του Στεφάνοβικ-Σκυλίτση να αναθέσει την κατασκευή του ανδριάντα στο Γάλλο γλύπτη Charu αντί 80.000 φράγκων, εφόσον η προκήρυξη δεν τον δέσμευε να επιλέξει το γλύπτη του οποίου θα βραβευόταν το πρόπλασμα.⁶⁵ Το γεγονός προκάλεσε μεγάλες αντιδράσεις μεταξύ των Ελλήνων καλλιτεχνών. Ο Charu κατασκεύασε το πρόπλασμα του έργου αλλά μετά τον αιφνίδιο θάνατό του το έργο μετέφερε στο μάρμαρο ο Alexandre Falguiere. Πρόκειται για ένα περίοπτο μνημειακό σύμπλεγμα που παριστάνει την Ελλάδα να στεφανώνει το λόρδο Βύρωνα. Την Ελλάδα συμβολίζει καθιστή ημίγυμνη γυναίκα σε μεγαλύτερη κλίμακα από τον Βύρωνα. Στο αριστερό της χέρι κρατά φύλλα δάφνης, πάνω από το κεφάλι του και απλώνει το δεξί στο στήθος του, στο μέρος της καρδιάς. Ο ποιητής παριστάνεται χαμηλότερα να απλώνει το δεξί του χέρι πάνω στα πόδια της μορφής

⁶⁰ Η εορτή του συλλόγου “Βύρων” οργανώθηκε με την αρωγή του υπουργείου Ναυτικών και του Πανεπιστημίου. Έλαβε χώρα στην αίθουσα της Νομικής με παρόντα τον πρόεδρο του συλλόγου Κοζάκη-Τυπάλδο. Τον πανηγυρικό εκφώνησε ο Α. Ραγκαβής ενώ ποίημα απήγγειλε ο Αχ. Παράσχος. Βλ. *Παλιγγενεσία*, αρ. 7140 (26 Ιαν. 1888) σ. 2-3. *Εβδομάς*, αρ. 47 (19 Νοεμβρίου 1888) σ. 1-2.

⁶¹ Βλ. *Εβδομάς*, αρ. 2 (Ιαν. 1888) σ. 3. *Επιθεώρησις*, 2 (7 Ιαν. 1888) χ.α.σ.

⁶² Δύο προπλάσματα υπέβαλε ο Φυντάλης και από ένα ο Γ. Μπονάνος, ο Γ. Βιτάλης, ο Ι. Βισάρης, ο Δ. Σώχος και ο Ι. Βιτάλης. Βραβεύτηκε το πρόπλασμα το Σώχου που πήρε και το χρηματικό βραβείο των 2000 δρχ. Βλ. *Ωρα*, αρ. 228 (26 Ιουν. 1889) χ.α.σ. *Εβδομάς*, αρ. 20 (20 Μαΐου 1889) σ. 12.

⁶³ Βλ. Η. Μυκονιάτης, 1994:97-107. Καλύτερο θεωρήθηκε το πρόπλασμα του Γεωργίου Μπονάου, αν και απέσπασε αντιφατικές κριτικές. Σχετικά βλ. Θεοδώρα Φ. Μαρκάτου, 1992, τόμος Α', σ. 68, 344.

⁶⁴ Βλ. *Εβδομάς*, αρ. 47 (19 Νοεμ. 1888) σ. 1-2. *Παλιγγενεσία*, αρ. 7403 (29 Νοεμ. 1888) σ. 1-2.

⁶⁵ Βλ. *Εβδομάς*, αρ. 20 (20 Μαΐου 1889) σ. 12.

προσφέροντας έτσι τον εαυτό του, ενώ στο άλλο κρατάει ειλητάριο. Στην πίσω πλευρά εικονίζεται ημιανακεκλιμένη ανδρική μορφή, σύμβολο του υπόδουλου ελληνισμού.

Όταν το έργο στήθηκε το 1895, δημιούργησε θύελλα αντιδράσεων με τις ολοφάνερές καλλιτεχνικές του αδυναμίες (εικ. 5). Οι Έλληνες γλύπτες υποστήριζαν όλα αυτά τα χρόνια ότι ένας ξένος καλλιτέχνης δεν είναι κατάλληλος να φιλοτεχνήσει ανδριάντες ή προτομές εθνικών ηρώων ή άλλων εθνικών μορφών, γιατί δεν διαθέτει το πολιτιστικό υπόβαθρο για να νοιώσει την εσωτερικότητα των μορφών. Το σύμπλεγμα της Ελλάδας με τον Βύρωνα θεωρήθηκε ως η καλύτερη επιβεβαίωση αυτής της άποψης. Χαρακτηριστικά είναι τα σχόλια του καταξιωμένου γλύπτη Δ. Φιλιππότη όταν ρωτήθηκε για το έργο: “...Απέφυγα να το δώ. Μου το παριστάνουν και εντρέπομαι ως Έλλην. Από παιδί φαντάζομαι την Ελλάδα ... πάντοτε ηρωϊκήν. Πώς μας την παρέστησεν ο ξένος; Κοινήν γυναικία με κρεμασμένους τους μαστούς. Πού η εθνικότης; Δεν έχει κανένα μα κανένα σύμβολο...”⁶⁶

Τα επικριτικά αλλά και σκωπτικά δημοσιεύματα που επέσυρε το “ατυχέστατον”, όπως χαρακτηρίστηκε, “σύμπλεγμα”⁶⁷ δεν εμπόδισαν την επίσημη πολιτεία να οργανώσει μεγαλοπρεπή, επίσημα αποκαλυπτήρια, στις 16 Φεβρουαρίου του 1896, παρουσία της βασιλικής οικογένειας, της κυβέρνησης και πλήθους κόσμου. Για άλλη μια φορά με την περίπτωση του μνημείου του Βύρωνα αποδεικνύεται ότι ο ορίζοντας προσδοκίας του κοινού⁶⁸ αλλά και της επίσημης πολιτείας για τα δημόσια μνημεία δεν ανταποκρίνεται σε καλλιτεχνικά κριτήρια, αλλά στη λειτουργία που τα μνημεία αυτά επιτελούν σε εθνικό επίπεδο. Όπως χαρακτηριστικά το εξέφρασε ο υπουργός εσωτερικών Κυριακούλης Μαυρομιχάλης στο λόγο που εκφώνησε: “ίνα οι απόγονοι την αρετήν ζηλούντες των προγόνων συμπληρώσωσιν το ημιτελές έργον της εθνικής αποκαταστάσεως”⁶⁹

Εικ. 5. Henri-Michel Chapu – Alexandre Falguiere, *Σύμπλεγμα της Ελλάδος που στεφανώνει τον Βύρωνα*, 1888–1896. Αθήνα, Κήπος Ζαπτείου

⁶⁶ Βλ. Παλιγγενεσία, αρ. 9878 (1 Ιουν. 1896) σ. 6–7.

⁶⁷ Βλ. Κώστας Μπαρούτας, 1990:127.

⁶⁸ Ο όρος “ορίζοντας προσδοκίας” εισάγεται από τον E. H. Gombrich στη μελέτη του κοινού ως παράγοντα διαμόρφωσης της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Ο όρος εναλλάσσεται επίσης με τη φράση “ψυχολογικός προσανατολισμός”. Βλ. E. H. Gombrich, 1995:78–80.

⁶⁹ Βλ. Κεφαλληνάιου, ό.π., από όπου και το παράθεμα.

Μετά από τη σύντομη αυτή εξέταση των τριών μνημείων των φιλελλήνων σε σχέση με το κλίμα που τα παρήγαγε και τα καλλιτεχνικά ζητήματα που πυροδοτήθηκαν εξ αιτίας τους, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο ιδεολογικός προσανατολισμός του τελευταίου τετάρτου του 19ου αιώνα στο νεοελληνικό κράτος προσέδωσε στη γλυπτική μια εθνικοπαιδευτική λειτουργία, που την κράτησε δέσμια ενός παρατεταμένου συντηρητισμού την εποχή που η Ευρώπη εισέρχεται στην τροχιά του μοντερνισμού με το έργο του Auguste Rodin.⁷⁰

Βιβλιογραφία

Ασώπιος, 1883

Ειρηναίος Ασώπιος, “Το συναξάριον των νέων επαρχιών”, στο *Αττικόν Ημερολόγιον του έτους 1883*, Αθήνα.

Βεργόπουλος, 1977

Κωνσταντίνος Βεργόπουλος, “Οι πολιτικές εξελίξεις από το 1881–1895. Τα δύο κόμματα”, στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ, Αθήνα, Εκδοτική.

Bickford-Smith, 1993

R. A. H. Bickford-Smith, *Η Ελλάδα την εποχή του Γεωργίου του Α΄*, Μετάφραση-Εισαγωγή-Σχόλια: Λυδία Παπαδάκη, Αθήνα, Ειρμός.

Janson, 1985

H. W. Janson, *Nineteenth-Century Sculpture*, London, Thames and Hudson.

Gombrich, 1995

H. W. Gombrich, *Τέχνη και ψευδαίσθηση*, μετ. Ανδρέας Παππάς, Αθήνα, Νεφέλη.

Κεφαλληναίου, 1995.

Ευγενία Κεφαλληναίου, “Μηχανισμοί ενίσχυσης της εθνικιστικής ιδεολογίας στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. Η διατήρησις και μετάδοσις των εθνικών αναμνήσεων”, ανάτυπο εκ του *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία*, Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα.

Κεφαλληναίου, 2000

Ευγενία Κεφαλληναίου, “Ο Βυρωνισμός στην Ελλάδα”, στο περ. *Επτά Ημέρες* της εφ. *Καθημερινή*, 25–26 Μαρτίου 2000.

Κητρομηλίδης, 1984

Π. Κητρομηλίδης, “Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα: προοπτικές από τον ελληνικό 19ο αιώνα”, στο *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, επιμ. Γ. Τσαούσης, Αθήνα, Εστία.

⁷⁰ Βλ. H. W. Janson, ό.π.:200–219.

- Κυριακός, 1884
 Παναγιώτης Γ. Κυριακός, *Τα κατά την τεσσαρακοστήν τετάρτην πρωταναίαν του Εθνικού Πανεπιστημίου*, Αθήνα.
- Κωφός, 1977
 Ευάγγελος Κωφός, “Το ελληνοβουλγαρικό ζήτημα”, στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ’, Αθήνα, Εκδοτική.
- Μαρκάτου, 1992
 Θεοδώρα Φ. Μαρκάτου, *Ο γλύπτης Γεώργιος Μπανάνος (1863–1940). Η ζωή και το έργο του*, τ. Α–Β, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη.
- Μαρκάτου, 1995
 Θεοδώρα Φ. Μαρκάτου, “Οι προτάσεις για πανελλήνιο Ηρώο του Εικοσιένα (1830–1930)”, στο *Μνήμων* 17 (1995), Αθήνα.
- Μαρκάτου, 1998
 Δώρα Μαρκάτου, “Υπαίθρια γλυπτά 1843–1940”, στο περ. *Επτά Ημέρες* της εφ. *Καθημερινή*, 25 Οκτ. 1998.
- Μαυρομιχάλη, 2001
 Ευθυμία Ε. Μαυρομιχάλη, “Οι καλλιτεχνικοί Σύλλογοι και οι στόχοι τους (1880–1910)”, ανάτυπο εκ του *Μνήμων* 23 (2001), Αθήνα.
- Μαυρομιχάλη, 2003
 Ευθυμία Ε. Μαυρομιχάλη, *Ο γλύπτης Δημήτριος Ζ. Φιλιππότης*, Αθήνα, Εκδ. Φιλιππότη.
- Μπαρούτας, 1990
 Κώστας Μπαρούτας, *Η εικαστική ζωή και η αισθητική παιδεία στην Αθήνα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Σμίλη.
- Μπόλης, 1998
 Γιάννης Μπόλης, “Η περιπέτεια ενός αγάλματος”, στο περ. *Επτά Ημέρες* της εφ. *Καθημερινή*, 25 Οκτ. 1998.
- Μυκονιάτης, 1984
 Ηλίας Μυκονιάτης, “Ο γλύπτης Ιωάννης Κόσσος 1822–1873”, ανάτυπο από την επιστημονική επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τ. ΚΒ’, Θεσσαλονίκη.
- Μυκονιάτης, 1994
 Η. Μυκονιάτης, “Το καλλιτεχνικό τμήμα των ‘Ολυμπίων’ στην Αθήνα του 19ου αιώνα”, ανάτυπο εκ του *Εγνατία*, τ. 3 (1991–1992), Θεσσαλονίκη.
- Σκοπετέα, 1988
 Έλλη Σκοπετέα, *Το “Πρότυπο Βασίλειο” και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του Εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830–1880)*, Αθήνα, Πολύτυπο.
- Σκοπετέα, 1995
 Έλλη Σκοπετέα, *Φαλμεράνερ, τεχνάσματα του αντίπαλου δέους*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Σφυρόερας, 1977
 Βασίλειος Σφυρόερας, “Επιδείνωση των αγγλοελληνικών σχέσεων”, στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ’, Αθήνα, Εκδοτική.
- Φιλήμων, 1876
 Τ. Φιλήμων, “Πανηφυρικός επί τη επετείω εορτή του Συλλόγου”, στο περ. *Βύρων*, τ. Β’, φυλλ. 14, Αθήνα.
- Χρήστου και Κουμβακάλη-Αναστασιάδη, 1982
 Χρύσανθος Χρήστου και Μυρτώ Κουμβακάλη-Αναστασιάδη, *Νεοελληνική Γλυπτική 1800–1940*, Αθήνα, Έκδ. Εμπορικής Τραπέζης της Ελλάδος.